

ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ҚОҢЫРАТ ХӘМ МОЙНАҚ РАЙОНЛАРЫ ҚАЗАҚЛАРЫ ТИЛИНДЕГИ БАЛЫҚШЫЛЫҚ БАЙЛАНЫСЛЫ КӘСИБИЙ СӨЗЛЕР

Ы.Құттымуратова – үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: профессионализмдер, касбий сұзлар, балықчилик касби, профессионал жаргонлар, эвфемизмдер, изоглосса, минтақа, адабий касбий лексика, диалектал касбий лексика, синонимик дублеттар, адабий эквивалентли диалектик касбий сұзлар, адабий эквивалентсиз диалектик касбий сұзлар.

Ключевые слова: профессионализмы, профессиональные слова, профессия рыбака, профессиональные жаргоны, эвфемизмы, изоглосса, регион, литературная профессиональная лексика, синонимические дублеты, диалектные профессионализмы с литературным эквивалентом, диалектные профессионализмы без литературных эквивалентов.

Key words: professionalism, professional words, profession of fishing professional jargonisms, euphemisms, region, literary professional vocabulary, dialect professionalism with literary equivalents, dialect professionalism without literary equivalents.

Кәсибий сөзлер ямаса профессионализмдер - бул шекленген лексиканың айрықша бир түри болып, тек ғана сол кәсип курамында, сол кәсип пенен шуғылланыушылар тилинде өнимли түрде жумсалатуғын тил бирликтери. Кәсибий сөзлер – халық хожалығының белгили бир тарауына байланысly болып, сол тарауға қатнаслы адамлардың өз-ара пикир алысуында оғада өнимлирек қолланылатуғын, ал басқа тарау адамлары тилинде болса сийрек қолланылатуғын сөзлер топары.

Қарақалпақ тил билиминде Е.Бердимуратов кәсибий сөзлер ҳаққында төмендегише пикирлерди билдиреди: «Қарақалпақ тилинің лексикасында белгили бир кәсипке байланысly, сол кәсипте ислеуши адамлардың лексикасына тән, олардың күнделикли бир-бири менен сөйлесиуінде заттың ямаса ҳәрекеттиң атамасы сыпатында қолланылатуғын сөзлер менен дизбектери бар. Мәселен балықшылық кәсибине байланысly балықшылар арасында мынадай сөзлер менен сөз дизбектери қолланылады:

Ийнелик – аўдың жыртылғын жерин жамау ушын ағаштан исленген тебег;

Жер қарау – балық бар жерлерди излеу, балықлы жерди табыу;

Гарбол – кишкене ғана мөңке балық;

Вагон – нәретениң аўзы;

Қыйратпа – балық шанышатуғын шанышқы;

Салий – балық жууатуғын ыдыс;

Қара қус – қайықтың басы т.б. [1:85-90].

Ал рус тил билиминде М.И.Фомина кәсибий сөзлерди «Профессионализмдер жаргонлар» деп те атайды. Бул ҳаққында «Границы между полуофициальными профессиональными словами и профессионально жаргонными – зыбкие, неустойчивые и выделяются чисто условно» деп атап көрсетеди [8:175-182].

Профессор Е.Бердимуратов: «Кәсибий сөзлерди эвфемизмдер ямаса фактик лексика бирликтери менен шатастыруға болмайды. Өйткени, олар эвфемизациялық т.б. диалектик белгилерге ийе емес. Кәсиплик сөзлердиң тийкаргы айрықшалығы олардың кәсиплик шекленуишилигинде хәм сәйкес атамалардың сыңарлары хызметин атқаруында көринеди» [1:85] десе, ал профессор, диалектолог илимпаз О.Доспанов өз изертлеулеринде кәсибий лексиканың курамында диалектик кәсибий лексиканың бар екенлигин дәлиллеп көрсетеди хәм төмендеги пикирлерди билдиреди: «Қарақалпақ тили лексикасында белгили бир кәсипке байланысly, оның менен шуғылланыушы адамлардың лексикасына тән, олардың күнделикли сөйлесиуінде предмет, ҳәрекеттиң атамасы ретинде қолланылатуғын сөзлер, сондай-ақ сөз дизбектери бар. Мәселен, балықшылар арасында *ийнелик* – аўдың жыртылған жерин жамау ушын ағаштан исленген курал, *қара қус* қайықтың басы, *билезиклик* – балықтың куйрығы т.б. сыяқлы сөзлер хәм сөз дизбектери қолланылады» [3:48].

Ҳақыйқатында да, кәсибий лексика элементтери хәр түрли кәсип, өндиристиң дәреуине байланысly пайда болады хәм лексика-семантикалық, морфологиялық, стилистикалық тәрепинен айрықша өзгешелик-

ке, кәсиплик, өндириллик сыпатқа ийе. Булардың көпшилиги халықтың хәммесине теңдей болмай, гейпара жерлердеги кәсип, өндирилс пенен айланасыушы халық тилинде ғана қолланылып, өз раўажланыуы барысында, әлбетте, өзгерип хәм толысып барады.

Кәсибий сөзлер анық изоглоссалық өзгешеликтерге ийе болуы менен бирге жергиликли өзгешеликтерге тән мысалларды да қамтый алады. Бундай сөзлерди (кәсибий сөзлерди) тек тилшилер, диалектологлар ғана танып қоймастан, ал бир неше районлардың ямаса ўәлаятлардың, регионлардың турғынларына да таныс екенлиги көринеди. Бундай сөзлер халықтың ямаса айырым район ўәкиллериниң хәр қыйлы хызмети, өнери, хожалықтың түрлери тағы басқаларға да байланысly өзгешеликтери болатуғынлығын көрсетеди.

Қазақ тили билиминде Ш.Сарыбаев кәсибий лексика ҳаққында төмендегише пикирлерин билдиреди: «Әдебий тилде қолланылуы хәм жергиликли тилде қолланылуы өзгешеликтерин есапқа алып, кәсибий лексиканың еки түриниң бар екенлигин көриу мүмкин.

1. Әдебий кәсибий лексика.

2. Диалектик кәсибий лексика» [6:76].

Ҳақыйқатында да әдебий кәсибий лексикаға атынан мәлим болып турғанындай, халық хожалығының хәр қыйлы тарауында ушырасып, Қарақалпақстан Республикасы аймағында жасаушы халыққа түсиникли, әдебий тилден орын алған хәм белгили кәсипке қатнасы бар сөзлер.

Әпиўайы ғана мысал, шабақ, сазан балық, сүен балық, шортан балық, ылақа балық делинсе, бул дерлик хәммеге, улыўма халыққа таныс сөзлер. Демек, бунда сол кәсипке байланысly яғный балықшылық кәсибине байланысly терминлердиң сыпаты басым екенлиги сезиледи.

Ал диалектик кәсибий лексика бир кәсип хәр түрли аймақларда бир тарауға байланысly сөз түрлише формада яки мәнилерде жумсалыуына байланысly болады.

Егерде әдебий кәсибий лексика қолланылуы жағынан кең көлемди қамтуы мүмкиншилигине ийе болса, диалектик кәсибий лексика шекленген аймақтағы халықтың сөйлеу тилинің өзгешеликтерине байланысly болады.

Профессор О.Доспанов Қарақалпақстанның Мойнақ районындағы балықшылық кәсибине байланысly сөзлерди анализлеп, төмендеги пикирлерди билдиреди:

«Қарақалпақ тили арқа диалектиниң Мойнақ аймағындағы көпшилик халық бир неше жыллар даўамында балықшылық кәсиби менен шуғылланып, олардың күнделикли турмысында аўызекли сөйлеу тилинде аталған кәсипке қатнаслы бир қанша сөзлер бар. Аталған сөйлесимнен балықшылық, оның өнимин таярлау ислерине байланысly көплеген диалектик – кәсибий сөзлерди ушыратамыз. Ақан аў, сүен аў, тоқы балық (торта балыққа ұқсас майдалау балық), тыран (балықтың түри, ақтыўша қапаз деп

аталатуғын балыққа уксас), шоқыр (русша сервюга, тумсығы узын болады), қылыш балық (бауыры қылыштың жүзіндей), қарабөрге (кишкене балық, сазанға уксас), қара жылын (балық аулау куралы, оны он екі адам салады, узынлығы сегіз метрдей), жаға жылым (жазда салынады), запон (балық тазалағанда кийетуғын фартук), рагушка (балық салатуғын қалта), тоз (кеменің тесилген жерлерін питеу ушын қолланылатуғын зат) т.б.» [3:52].

Демек, бул тәрепинен қарағанымызда, диалектлик кәсібий лексика – бул түрлі аймақта мысалы балықшылық кәсіби менен адамлар шуғылланып, сол кәсіп бойынша лексика аймақта болса да, сол аймақ ушын түсиникли, басқа аймақтағылар ушын мәнилері түсиниксиз яки гүнгирт бир қатар сөз хәм сөз дизбеклериниң ушырасуы тәбийий жағдай. Себеби, бунда бир аймақ пенен екінші аймақтың аралығының узаклығы хәм қашықлығы менен де байланысly, екіншиден сол аймақтағы отырықлы халық үәкиллериниң бир неше миллеттен куралыуы да диалектлик сөзлердиң пайда болыуына тийкар болады.

Диалектлик кәсібий лексикадан орын алып, жожақтың хәр қыйлы саласында қолланылыушы сөзлер, ең биринши гезекте, өзиниң қандай да бир жергиликли мысалға тән екенлиги менен бир-биринен паркланады. Мысалы, Мойнақ сөйлесиминдеги балықшылық кәсібине байланысly тоқы балық (торта балыққа уксас майдалау балық), қылыш шабақ (бауыры қылыштың жүзіндей балық), қылқа жылым (үлкен жылымның түрі) т.б.

Диалектлик кәсібий сөзлерди басқа диалект үәкиллері түсинбеуі мүмкин. Себеби аталған диалекттин аймағында усы кәсіп хәм оған байланысly сөзлер сийрек ушырасады.

Өз гезегинде, арқа хәм кубла диалектлерине тән пахташылықта қолланылатуғын сөзлер арқа диалекти Мойнақ сөйлесими үәкиллері әсиресе, балықшылық кәсібиниң қәнигелерине толық дәрежеде түсиникли диалектлик кәсібий сөзлер бола алмайды. Сонлықтан олар тар көлемдеги диалектлик кәсібий лексика есабында қаралып, әдебий-кәсібий лексикадан айрықша белгилері менен паркланады. Диалектлик кәсібий сөзлер – бул миллий әдебий тилимизди байыта алады.

Диалектлик кәсібий сөзлердиң синонимлик дублетлері / сыңарлары болыуы да, айырым жағдайларда болмауы да мүмкин. Сонлықтан диалектлик кәсібий сөзлерди еки топарға бөлип қарастыруға болады. Мысалы:

1. Әдебий эквиваленти бар диалектлик кәсібий сөзлер.

2. Әдебий эквиваленти жоқ диалектлик кәсібий сөзлер.

Әдебий эквиваленти жоқ диалектлик – кәсібий сөзлер қарақалпақ әдебий тилиниң буннан былай да байыуына жәрдемін тийгизеди. Балықшылыққа байланысly әдебий эквиваленти жоқ бир қатар сөзлерди мысалға келтириу мүмкин.

Асай – масай – еки қолда алып жүретуғын, беккем, ушлы темир, хәр бири ярым метрге шамалас болады. Оның ұазыйпасы муз үстинде шананы аңсат жүргизиуге арналған курал.

Ау/дузақ майланыу – ауға балықлардың мол болып түсиуі.

Айқулақлы сазан – сазан балықтың үлкен түрі.

Ақанау – сүуен ау, сүуен балықларды аулау ушын арналады.

Ақпа – аудың түрі.

Ақшабақ – шабақтың бир түрі.

Ақ марқа – марка балығының бир түрі.

Әдебий эквиваленти бар диалектлик – кәсібий сөзлер топары әдебий тилден бирден орын ала алмайды. Бул хакқында илимий мийнетлерде: «Әдебий кәсібий лексика диалектлик кәсібий лексикадан гәрезсиз өмир сүрип, өз ишки имканиятларынан пайдаланыуы дауам етеди, себеби диалектлик кәсібий лексиканың қурамындағы сөзлердиң көпшилик жағдайларда әдебий кәсібий лексиканың сыңары болып табылатуғыны белгилі» [5:72].

Сондай-ақ балықшылық кәсіби менен байланысly қолланылатуғын этикет сөзлер де бар. Мысалы: Кеүсен сорау дийқанның, *сыралғы* сорау балықшының ата-бабасынан киятырған қәри ғой [7:86].

Сыралғы сөзи балықшылық кәсібине байланысly қолланылатуғын эвфемизм сөз болып, қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде бул сөздиң түсиниги төмендегише бериледи:

Сыралғы (атлық) – 1. Балық хәм басқа да аң ауларынан берилетуғын бөлек. 2. Кеүсен [4:248].

Бул дәстүр менен байланысly кәсібий сөз яғный балықшы балық аулап, мол олжа менен киятырса, оның алдынан шыққан қәлеген адам балықтан таярланған тағам жегиси келсе «балық бер» деп сорамайды, ал «сыралғы бер, сыралғы таслап кет», - деп сораиды, ал оған балықшы тәрепинен бир – еки балық берилсе, «жылымың майлы болсын, жылымың майлансын, ауың балыққа толсын!» деген тилеклер билдирилип, өз миннетдаршылығын айтады.

Қарақалпақстанлы қазақ миллети үәкиллериниң тилин изертлеген Б.Бекетов кәсібий сөзлер хакқында төмендеги пикирлерди билдиреди:

«Диалектлик лексика менен кәсібий лексиканы ажыратуу гейпара уақытта қыйын. Өйткени олар өзара жақын. Мысалы, палыз, өсимлик, егиншиликке байланысly айтылатуғын сөзлерди белгилі бир кәсіп пенен байланысly болғанлықтан кәсібий сөз» деп есаплаймыз [2:116]. Сондай-ақ илимпаз мал шаруашылығы, кийим-кеншек тигиу, үй қурылысы сыяклы маманлықларға байланысly сөзлерди де кәсібий сөзлер деп есаплау кереклигин айтады.

Б.Бекетов кәсібий сөзлерге Қарақалпақстанлы қазақлар арасындағы мал шаруашылығына байланысly ирригация, суу шаруашылығына хәм жемис, палыз егинлерине байланысly кәсібий сөзлерге анализ ислеген, ал балықшылыққа байланысly кәсібий сөзлер хакқында гәп етилмеген.

Мақаланың жууағы: 1. Демек, диалектлик кәсібий лексика – бул түрлі аймақта, мысалы, балықшылық кәсіби менен адамлар шуғылланып, сол кәсіп бойынша лексика аймақта болса да, сол аймақ ушын түсиникли, басқа дизбеклердиң ушырасуы тәбийий жағдай; 2. Диалектлик сөзлер бир аймақ пенен екінші аймақтың аралығының узаклығы хәм қашықлығы менен байланысly; 3. Аймақтағы отырықлы халық үәкиллериниң бир неше миллеттен куралыуы да диалектлик сөзлердиң пайда болыуына тийкар болады.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: «Билим», 1994, 85-90-б.
2. Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтараның тили. -Алматы: «Рауан», 1992, 116-б.
3. Доспанов О. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2009, 48-б.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992, 248-б.
5. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ диалектологиясы. -Нөкис: «Билим», 1995, 72-б.
6. Сарыбаев Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии. АДД. -Алматы: 1976, -С. 76.
7. Султанов К. Ақдәрья (роман). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1962, 86-б.
8. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. -Москва: «Высшая школа», 1983. -С.175-182.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қорақалпақистоннинг Қўнғирот ва Мўйноқ тумани қозоқлари тилидаги балиқчиликка оид қасбий сўзлар таҳлил қилинган. Мақолада бир қанча лексиколог ва диалектолог олимлар фикрларига таянилган. Балиқчилик қасбига оид сўз ва сўз бирикмалари бошқа ҳудудлар шевалари билан қиёсланган. Мўйноқ тумани қозоқлари тилидаги адабий эквиваленти мавжуд диалектал қасбий сўзлар ва адабий эквиваленти йўқ диалектал қасбий сўзлар алоҳида мавзувий гуруҳларга ажратилган ва улар мисоллар ёрдамида асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются профессиональные слова связанные с рыболовством в языке казахов Кунградского и Муйнакского районов Каракалпакстана. В статье автор руководствуется мнениями ряда учёных лексикологов и диалектологов. Слова и словосочетания связанные с рыболовством сравниваются со словами и сочетаниями других территорий. Профессионализмы в языке казахов Кунградского и Муйнакского района разделены на такие группы, как диалектные профессионализмы без литературных эквивалентов и диалектные профессионализмы с литературными эквивалентами.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of professional words connected with fishing in Kazakh language of Kungrad and Moynakh regions of Karakalpakstan. The author of the article takes into account the viewpoints of the famous scholars- lexicologists and dialectologists. The words and word combinations in fishing are compared with words and expressions of other territories. The ct professionalism in Kazakh of Kungrad and Moynakh regions are divided into such groups as dialect professionalisms whit literary equivalents and without them.

АСПЕКТУАЛ ФРЕЙМНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ғ.Мирсанов – *филология фанлари номзоди*

Самарқанд давлат чет тиллари институти

Таянч сўзлар: аспектualiк, аспектuali семантика, чегараланганлиқ, фрейм, слот, тўғалланганлиқ.

Ключевые слова: аспектualiная семантика, аспектualiность, предельность, фрейм, слот, законченность.

Key words: aspectual semantics, aspectuality, narration, telicity, frame, slot, terminativity.

Лексик маънони тасвирлашда фрейм назариясидан фойдаланишга кенг эътибор қаратилмоқда. Лексик фреймнинг таркиби ва тизимида сўзларнинг маъно моҳияти уларни маълум тартибга солиш билан изоҳланади. Фрейм семантикаси сўз маъноларининг, шунингдек, янги сўз ва фразалар ясалиши тамойилларини характерловчи ва матн элементлари маъноларининг бир бутун матн маъноси қамровига тўпловчи ўзига хос кўринишини тақдим этади. Шунинг учун ҳам фрейм семантикаси формал семантикадан тил ва тажриба ўртасидаги кетма-кетликни ошириб кўрсатиши билан фарқ қилади [5:377]. Демак, фреймни маълум вазият ёки тушунчанинг маъно таркибини ифодаловчи қолип сифатида англашимиз мумкин. Маънони тушуниш учун тингловчидан сўзловчи фойдаланган фреймни қайта яратиш талаб қилинади. Шу боис ҳам маънонинг фрейм таҳлили структур семантика йўналишида маъқулланган таҳлилдан кўра батафсилроқ ва мазмунни тушуниш учун қулайроқ кўринади [2:247]. Е.Кубрякова фрейм борасида қуйидаги изоҳни беради: “Фрейм – набор предположений об устройстве формального языка для выражения знаний в качестве альтернативы для семантических сетей или для исчисления предикатов; набор сущностей, по предположению исследователя, существующих в описываемом мире (метафизическая интерпретация понятия); фрейм дает представление о том, какой вид знаний существен для такого описания; организация представлений, хранящихся в памяти (человека и/или компьютера) плюс организация процессов обработки и логического вывода оперирующих над этим хранилищем (эвристическая или имплементационная интерпретация). Фрейм – структура данных для представления стереотипных ситуаций, особенно при организации больших объемов данных” [4:187]. Шунинг учун ҳам фрейм семантикаси мустақил лисоний бириклар туркумига кирувчи сўзлар, иборалар, махсус грамматик конструкциялари маъносини концептуал таркиб сифатида ўрганишга қаратилган ёндашув эканлигидан далолат беради.

Фрейм билан боғлиқ дастлабки ишлардаги таҳлилий тадқиқотлар кўпгина ҳолларда номинатив бириклар доирасида олиб борилганлигини кузатиш мумкин. Аммо, Р.Лангакернинг “Когнитив Грамматика (Cognitive Grammar)”сида феълларнинг фрейм семантик хусусиятларига ҳам эътибор қаратилганлигининг гувоҳи бўламиз. Муаллиф

грамматик система икки хил услубда қозлашиши мумкинлигини таъкидлайди: биринчидан, воқеа фрейми (*buy* ва *sell* қарама-қарши қўйилиши)га боғлиқ бўлган бир неча феълларнинг танлови; иккинчидан, шунга боғлиқ мос гап таркиби. Муаллифнинг қайдича, ички (эрғаш) гап жойлашувининг бир хилда эмаслиги “грамматик икониклик” деб аталувчи ҳодисани намойиш этади. Мазкур ҳолда, грамматик таркиб концептуал фарқланишда акс этади. Воқеа/ҳодиса (*event*) доирасида маънони очиб бераётган тил бирикмалари таркиби нисбатан феъл танловига боғлиқ бўлса, қисман танланган грамматик конструкцияга (мисол учун, аниқ нисбат ва мажхул нисбатнинг қарама-қарши қўйилиши) ҳам боғлиқ [9:527]. Ушбу боғлиқлик асосида воқеа/ҳодиса турлари ва унда иштирок этадиган слотларнинг ўзаро жойлашуви содир бўлади.

Фрейм аслида ўзаро боғлиқ бўлган слот (компонент)лардан ташкил топган билим биригиланинг тартибли тузилмасидир. Бунда слотларнинг миқдори моделлаштирилаётган вазиятлар миқдори билан мос келади. Фрейм атамаси негизида берилган концептга мос кела оладиган барча тил элементлари ҳам тушунилади [8:55]. Р.Лангакернинг тавсифича, бирор бир сўз ёки фрейм қисмини аниқлаш ўша тушунча элементини фаоллаштириш учун хизмат қилади. Вазиятларни тасвирлашдаги фрейм тушунчаси ўрнига В.Эвэнс “перспектив система (*perspective system*)” атамасини қўллайди. Унга кўра воқеа қатнашувчилари ва саҳна кўриб чиқилиши орқали грамматик тус ўрнатилади. Мазкур система концептуал “перспектив нукта”га боғлиқ бўлиб, тўртта схематик категорияларни қамраб олади: жойлашув (локатив), масофа, ҳаракат тури (*mode*) ва йўналиш [10:528].

Дирк Гирартс [6:73] инглиз тилидаги *through* предлогини фрейм тасвирида бериш мумкинлигини билдириб ўтади, унда референция нуктаси, чизик бўйлаб ҳаракат, ўрта локативлик, ҳаракат хусусиятларига эгаллиги айтилади, масалан, *I walked through the woods*. Келтирилган изоҳлардан кўриниб турибдики, феъл билан боғлиқ фреймлар маълум ҳодиса ёки вазиятларни тасвирлашда иштирок этувчи тил бирикларининг яхлит маъносини англашга имкон беради. Дирк Гирартс феълнинг семантик таркибини тушуниш учун “саҳна” ёки “вазият” тушунчасини характерловчи фрейм схемаси